

شناخت جامعه‌های روستائی و شهری^۱

جامعه‌شناسی گرچه علم کهنی نیست و صد و اندی سال پیش عمر نکرده است اما اینک بنیادهای درختی تنومندشاخه‌های انبوه فراوان بر آورده است. از جمله شعب جامعه‌شناسی که در چهل سال اخیر سرکشیده و اندیشه و پژوهش دانشمندان را برانگیخته است علم بجموع روستائی است. در میان فلاسفه اجتماعی و مورخان تمدن که در قرون گذشته ظهور کرده‌اند بعضی چون ابن خلدون (۲) را می‌توان در زمره پیشروان این علم محسوب داشت اما چون آراء ایشان بیشتر بر تفکر و غور نظری مبتنی بوده است تا بر تجربه و کاوش علمی از ذکر آنان چشم می‌پوشیم و ازدومین دهه قرن بیستم که نخستین ارمغانهای مطالعه و تحقیق تجربی را در این دانش بدست می‌دهد آغاز بحث می‌کنیم. دواتر معروف این زمان یکی رساله گالپین (۳) است بنام «تشریح یک جامعه فلاحتی از نظر اجتماعی» (۱۹۱۵) که نویسنده روستائیان ایالت «ویسکانسین» امریکا و روابط آنان با دواتر دولتی است و دیگری کتاب توماس و زنائیکی (۴) درباره «دهقان لهستانی در اروپا و امریکا» (۱۹۱۸) عواملی که جامعه‌شناسان را بکنجکاو در زندگی روستائیان ترغیب کرد بسیار بود از جمله تغییرات شگرفی بود که ترقی عظیم صنایع و تحولات فنی کشاورزی و رشد و نمای شدید شهرهای بزرگ و مراکز صنعتی در حیات دهقانان پدید آورد. کاهش تدریجی باروری اراضی و کشت رقاص و غنای زندگی شهری جمع‌کنیری از روستائیان را به جلای از مراکز فلاحتی واداشت. این گروه همه به زندگی در محیط‌های صنعتی با آسانی خودنگرفتند از این رو ناسازبهای بیار آمد. تفاوت فاحشی که میان روحیات شهری و روستائیان حاصل شده بود و معایب گوناگونی که از مهاجرت‌های دهقانان برخاسته بود ذهن علمای اجتماع را بتحقیق در جمعیت‌های دهی و شهری و خصائص و علل سلوک‌های اجتماعی ایشان متوجه کرد و چون در امریکا اصحاب نظرهیچکاه از فائده علمی جستجوهای علمی غافل نمی‌شوند قصد بهداشتن زندگی و احوال روستائیان بر شوق شناسایی ایشان افزوده شد. ارزش علم جدید مقامات رسمی مملکت را نیز بران داشت که بشویق پژوهندگان و نشر آثار در این زمینه همت گمارند. کل این دانش روز بروز بالاتر گرفت، شماره تحقیقات افزایش عجیب

(۱) Sociologie urbaine et rurale

(۲) درباره افکار اجتماعی ابن خلدون تألیف کاستون بوتول در ایسن باب

مراجعه شود:

Introduction aux Prolègomènes d' Ibn Khaldoun

(۳) Galpin (۴) Thomas and Znaniecki

یافت. کتب معتبری چون «اصول جامعه‌شناسی شهری و روستایی» تألیف سوروکین و زیرمن (۵) (۱۹۲۹) مبانی آن را با استواری وضع کرد. مجلهٔ تبعات اجتماع روستایی پایه‌گذاری شد و شاهد بازاری گشت. (۶) امروزه شعب فرعی این علم ازسی متجاوز است (۷).

برای اینکه اذهان دربارهٔ نوع بررسی‌های «جامعه‌شناسی روستایی» روشن شود نمونه‌ای چند از موضوعاتی را که در آن‌ها پژوهش می‌شود ذیلاً می‌آوریم:

الف - تحقیق در جمعیت‌های قراء و قصبات

ب - تحقیق در تشکیلات اجتماعی روستاها

ج - تحقیق در علائق و سیروورت‌های اجتماعی درده

د - تحقیق در فرهنگ محلی (فولکلور)

ه - تحقیق در کسبختگی‌های نظامات اجتماعی روستایی

فصل (الف) نه تنها احصائی ساکنان هر دهی را بدست می‌دهد بلکه کیفیت تشکیل این جمعیت‌ها، نحوهٔ توزیع آن‌ها در روستاها، ریشه و منشأ، نژادی و ملی افراد، خصائص جسمی و سجایای معنوی ایشان، میزان تولد و تناسل و مرگ و میرشان، نوع بیماری‌های بدنی و روحی و اعتیادشان را پژوهش می‌کند. فصل (ب) نه تنها از تأسیساتی چون خانواده و مذهب و احزاب سیاسی در ده سخن می‌گوید بلکه بنحوهٔ مالکیت، طرز تقسیم محصول، ترکیب طبقات اجتماعی، سطح زندگی و طرز معیشت هر صنف و طبقه، کیفیت صرف عوائد دهقان و امثال این مسائل هم نگران است.

فصل (ج) مطالعه‌ای است در روابط میان افراد از رقابت و همکاری و در چگونگی انتقال فرد از طبقه‌ای به طبقهٔ دیگر و در مباحثی از این گونه.

فصل (د) صور گوناگون شعر و هنر عامی و تأثیر آن‌ها را در حیات دهقانان بررسی می‌کند، آداب و رسوم و تصورات و معتقدات و اوهام و خرافات روستاییان را معلوم می‌دارد و جشن‌ها و مشغله‌های مختلف مردم ده را توصیف می‌کند.

فصل (ه) بحثی است از مهاجرت و هجوم دهقانان به مراکز صنعتی و شهرها، از کیفیت وحد سازگاری روستایی به محیط و زندگی شهری، از باشدگی خانواده‌های دهقانی بر اثر هجرت مردان، از معضلات زندگی دهقانی (کم برکت شدن زمین - محدودی و مسائل تمدن‌ده - اشکال قبول ماشین در کشت و زرع و قس علی هذا) و بطور کلی از تأثیرات تمدن صنعتی در جهان روستایی.

شاید همین چند نمونه که از موضوعات شعبهٔ روستاشناسی علم الاجتماع آوردم خواننده را بضرورت و اهمیت چنین تحقیقاتی در ایران که حیات اقتصادی آن بر اساس کشاورزی متکی است واقف و مدعن کند. بزعم نگارنده برای شناختن زندگی دهقانی در ایران باید از نقاط مختلف مملکت چند ده را که بتوانند نمونهٔ گویائی و

(۵) P. Sorokin - C. Zimmermann

(۶) Rural Sociology

(۷) نظر شود ب مقالهٔ H. F. Kaufman در کتاب انگلیسی «جامعه‌شناسی

در ممالک متحدهٔ امریکا» از انتشارات یونسکو ۱۹۵۶

«معدل» درستی از دیگردهها باشند انتخاب کرد و دانشجویان را بهسدايت استاد علم الاجتماع بكاوش و تصوير احوال روستائيان در اين ده ها كاشت. دخالت دانشجویان در اين گونه پژوهش ها بي سابقه نيست. در سال ۱۹۲۷ در آلمان گروهی مركب از بيست و يك دانشجو تحقيقي از اين نوع را در دروازه دهكده دره رن آغاز كردند. محصلان مدارس عالی غالباً حس دقت و امانتي علمی دارند كه اگر با گاهي بر مندهاي صحيح تنبعات امروزي مضاف گردد ثمره آن آثار تحقيقي صاحب اعتباري خواهد بود. (۸) جامعه شناس می تواند بكمك اين تحقيق ها برده از بسياري حقائق اجتماعي برگيرد و چراغی فرا راه سياستمداران كه در طرح نقشه هاي اصلاحي خود بيشتراز «كفايت طبيعي» خویش مدد می جویند تا از معرفت دقيق احوال اجتماعي، روشن كند. اكنون نظري پرشته شهرشناسي علم الاجتماع بيندازيم. اين علم كه بتوصيف و تجليل پديده هاي زندگي بدني می پردازد دهالي ديرتر از روستاشناسي پديد آمده است با اين حال هر دو شعبه بهم پيوستگي كامل دارند.

بطور كلي مطالعات در باره شهرها را بدو دسته تقسيم می توان كرد: دسته اول تحقيقاتی هستند كه يك شهر را بعنوان نمونه حيات مدني در مملكتی برگزيده اند و برای اين كه صورتي از مؤسسات اجتماعي و فعاليت ها و رفتارهاي مردمی و آداب و اختصاصات شهرها علی العموم عرضه كنند در توصيف نكته جوي ژرف بيني از آن نمونه كوشيده اند. مثال اين دسته تفحصات، پژوهش معروف R. Lynd است در باره شهری امريكائي كه بنام مجازي «شهر متوسط» خوانده است (۱۹۲۹) و نیز تحقيق S. West در باب قصبه اي كه اسم ساختگي Plainville بآن داده است (۱۹۴۳) و هم چنين كاوش هاي Loyd Warner در «شهر ينگه دنيا» (۱۹۴۶-۱۹۴۱) يا «ينگه شهر» (Yankee city)

دسته دوم پژوهش هائي هستند كه جلوه هاي گوناگون حيات اجتماعي شهری را بدون آن كه نمونه بودنش منظور باشد مطرح توجه می كنند. از اين نوع مطالعاتي كه در باره شهر شيكاگو شده است. اين ها نه فقط احوال اجتماعي و نظامات و تأسيسات شهر را ترسيم می كنند (۹) بلكه تصويری از منظره هاي سياه آن و از جمله انجمن هاي بدكارانش می دهند (۱۰) علوم اساسي برای بررسی زندگي شهری روش هاي مختلف تحقيق بكار برده می شوند: از آمار و مطالعه سرگذشت نمونه هاي شهریان و مصاحبه با ایشان و طرح پرسش نامه ها گرفته تا ضبط محاورات و فيلم برداري از صحنه هاي حيات عادي مردم.

(۸) متأسفانه در دانشگاههاي ايران از دانشجویان خواسته نمی شود كه تفريرات يك سالة استاد را طوطي صفت «پس بدهد». شركت مستقيم دانشجویان در تحقيقات علمی كه استادش تصدی کرده است بسيار لازم است و بايد مكمل معلوماتی شود كه در اتاق درس به دست می آيد.

(۹) مانند مطالعات Park et Burgess در ۱۹۲۵ و L. Wirth که در ۱۹۲۷ منتشر شده.

(۱۰) مانند تحقيقات Mowrer و Trasher که در سال ۱۹۲۸ منتشر شده اند.

بنظور این که خواننده را بنوع این تحقیقات آشنا تر کنیم منالی از تتبع تازه‌ای که شارل بتل‌هایم (۱۱) و همکاران فرانسوی او درباره «شهر اکس» (۱۲) در سال ۱۹۵۰ کرده‌اند یاد می‌کنیم. اکس شهری است که آن را نمونه متوسط بلاد فرانسه می‌توان شمرد. حاصل تحقیقات بتل‌هایم هم این معنی را تأیید کرده است. مؤلفان «کتاب اکس در ۱۹۶۰» در مقدمه از شهر معرفی اجمالی می‌کنند پس از آن مختصراً تاریخ و جغرافیای اکس را می‌گویند. قسمت نخستین کتاب توضیحی است درباره شیوه‌هایی که برای شناخت آن شهر بکار آمده است. ما حاصلش این است که بتل‌هایم اطلاعات درباره شهر را از دو منبع بدست آورده است یکی از تاریخ و اسناد رسمی (مانند سرشماریه‌های دولتی) و دیگری از تحقیق مستقیم بنظور اخیر. محقق قریب صد و چهل سؤال طرح می‌کند و جواب این پرسش‌ها را بواسطه پژوهشگرانی که نزدیک هشتم اهالی بالغ ورشید شهر فرستاده است از اینان می‌خواهد. قسمت دوم کتاب راجع است ببانی زندگی مدنی و از عوامل مرکبه جمعیت - تزايد و تنکاس جمعیت بر اثر ولادت یا وفات یا مهاجرت از ساختمان سنی جمعیت - از کیفیت زندگی اقتصادی، حرفه‌ها و مشاغل و نظامات اجتماعی شهر اکس سخن می‌گوید در قسمت سوم از حیات خانوادگی (ازدواج - مسکن - تعلیم و تربیت اطفال - چگونگی صرف اوقات فراغت) بحث می‌شود قسمت چهارم گفتگویی است از مذهب و تعلق با احزاب سیاسی و انجمن‌ها و مطبوعات در پایان کتاب بتل‌هایم خلاصه‌ای از اکتشافات و استنباطات خویش را ارائه می‌کند. از جمله نتایجی که از این تحقیق برآمده است این است که تصور عامه بر این که شهرهای کوچک ایالتی محیط‌های تغییر ناپذیرند و خانواده‌های ساکن امروز آن‌ها عقب‌اهالی قرون سالفه همان شهرها هستند مصاب نیست سه چهارم جمعیت کنونی شهر اکس از خارج آمده‌اند و فقط درصد مردم ازدو پششان اهل آن شهر هستند. اهمیت این کشف برای محقق اجتماعی از نظر توجیه ثبات و بقای رسوم و آداب و روحیات قدیم در جامعه‌ای علی‌رغم تغییرات مداوم اعضایش پوشیده نیست.

برای این که خواننده از آنک تصور از نمونه شهرهای متوسط فرانسه حاصل کند چند رقم جالب نظر این تحقیق را در این جا نقل می‌کنیم:

«هرم سن» نشان می‌دهد که شانزده درصد مردم شهر سنشان از شصت بی‌الاست (همین سنت در کلیه فرانسه صادق است) - دو سوم جمعیت از حیات زناشویی بهره‌مند هستند نسبت اشخاص عزب و مجرد در صنف کشاورزان کمتر و در صنف مستخدمان و صنعتگران و اصحاب حرف و مشاغل آزاد از همه بیشتر است بطور کلی خانواده‌های اکس بیش از شصت درصد درآمد خود را صرف خوراک می‌کنند و ده درصد آن را خرج پوشاک - ده درصد عواید برای مخارج خانه (کرایه - گرمی - روشنایی خانه) مصرف می‌شود کمی بیش از پنج درصد وقف تأمین صحت و معالجات اعضای خانواده می‌گردد. رقم «برج» در بودجه خانواده حدود یازده درصد است. از این «برج» یا مخارج متفرقه هفده درصد برای دخانیات صرف می‌شود و پانزده درصد برای

Ch. Bettelheim (۱۱)

Auxerre (۱۲) شهر درجه دومی واقع در صد و هفتاد و پنج کیلومتری پاریس

تفریحات و سرگرمی های اوقات فراغ از کار (سینما - روزنامه - ورزش) و دوازده درصد بخرید هدایا - یازده درصد بیالیات و نه درصد برای بیه های مختلف اختصاص داده می شود.

نیت اصلی پژوهندگان شهراکسراین است که بدانند اختلاف سلوک ها و شیوه افراد تاچه اندازه مدیون و مربوط بتفاوت طبقاتی ایشان است. صنف کارگروزارع با طبقاتی که از فکر و دانش خود نان می خورند در رفتارهای اجتماعی و سیاسی و ذوقی و عاطفی و غیر آن های یکسان نیستند و همین نکته لزوم توجه بمامل «صنف» را در تحقیقات اجتماعی و تبیین امور جمعی مبرهن می کند.

از مطالعه تحقیقاتی که در باب زندگی شهری در ممالک مختلفه شده است وجود چند «تمایل» اجتماعی مهم استنباط می شود:

(۱) شهر بزرگ خصوصاً وقتی که اهمیتی اقتصادی یا اداری یا صنعتی کسب کند اندک اندک دهکده های پیرامون خود را جذب و در خویش «هضم» می کند
(۲) مردم خصوصاً اشخاص توانگر از محله های مرکزی که به تجارت و اداره امور اختصاص پیدا می کنند رو بسجده های دورتر می آورند و در این نقاط سکونت می گزینند.

(۳) در هر شهری طبقات مختلف اجتماعی جدا و مجزا از هم زندگی می کنند این توزیع محله های شهرین طبقات گوناگون امری است ثابت که زوال نسلی و ظهور نسل ها و طبقات تازه تر در آن تغییری نمی دهد روشن است که از لحاظ مرکز و میر و توالد و تناسل و رسوم و اخلاق اجتماعی محله های مختلف تفاوت های شایان اعتنا دارند.

(۴) مورژس (۱۹۲۴) و بارک (۱۹۲۵) در شهر شیکاگو پنج منطقه مشخص یافته اند این پنج منطقه چون دائره های متحدالمرکزی هستند که هر یک بخصایصی اجتماعی ممتازند منطقه مرکزی محل تجارت و امور مالی و اقتصادی مقرادارات است دائره دومی شامل بعضی دفاتر و خانه های ارزان قیمت رو بویرائی و سکونت گاه فقرا و مردم «ناساز» است در دائره سومی کارگران و طبقه متوسط جای گرفته اند در دائره چهارمی خانواده های متسکن خانه های روشن فضا دار مرفه ساخته اند منطقه پنجمی حومه شهر و جایگاه مزدوران است بعقیده مورژس (در مقاله او راجع برشد و نمای شهر) در سایر شهرهای ممالک متمدن هم کمایش این تمایل تشکیل منطقه های مجری دیده می شود.

این منطقه ها نه تنها از نظر خصائص ظاهری متمایز از یکدیگرند بلکه از جهت رفتارهای اجتماعی و شرائط و احوال زندگی هم فرق های فاحش دارند. البته در همه شهرها پنج دائره متحدالمرکز بدین سان که در شیکاگو یافته اند پیدا نیست و از این رو انتقادات نظر مورژس و بارک عاری از حقیقت نیستند اما آن چه بعقیده ما مهم است این است که شماره و طرز قرارگیری مناطق هر چه باشد در درون یا برون هر منطقه ای فاصله محسوس میان محله کارگری و محله های اعیانی پدیدار است و این فاصله اگر با مرور زمان وسعت نگیرد لا اقل ثابت می ماند.

(۵) هرچه زندگی شهری بسط و قوت گیرد تفرد و «انزوای روحی» نیز تعمیم پیدا می‌کند مردم شهر روز بروز بیسایگان خود کمتر می‌پردازند خانواده‌ها کمتر با هم رفت و آمد و آمیزش می‌کنند. در شهرهای مهم صنعتی امریکا و اروپا گاه حالت افسردگی و رنجوری عصبی که زاده این تفرد و عزلت معنوی است معضلات بزرگ پدید می‌آورد جرم و جنایت و خودکشی در شهرها بسیار بیش از قراء و قصبات است ناسازگاری بحیات اجتماعی و انحراف از زندگی طبیعی در شهرها را بجزتراست اما در عوض حیات شهری مزایائی هم دارد محیط شهر برای آزادی افکار و اصالت رفتارها و روح ابداع مساعدتر است (نظر بتحقیقات دورکیم و شاگرد او هالبواکس درباره خودکشی و آنا سوروکین).

(۶) بعضی جامعه‌شناسان چون توماس و پارک متوجه این شده‌اند که هرچه زندگی شهری بیشتر نیرو می‌گیرد بعضی گروههای ابتدائی (Primary group) چون خانواده بیشتر سستی می‌پذیرند اما تحقیقاتی دیگر چون تراشه سابق الذکر و Shaw و Landesco معلوم داشته‌اند که در شهر گروههای ابتدائی تازه‌ای چون دسته‌های نوجوانان همبازی جایگزین خانواده می‌شوند و علائقی که در کوچه در میان اطفال همسال گره می‌خورد در رشته‌های کسبخته مهر خانوادگی را تا حدی جبران می‌کند اما مع التأسف این دسته‌ها غالباً بته کاری کشیده می‌شوند و بدزدی و گناه بنیابت‌های بزرگتر دست می‌آیند. آنچه گفتیم نمونه‌ای چند از هزاران مسائل دلکشی است که دو شعبه روستا و شهرشناسی علم الاجتماع موضوع کاوشهای خود می‌کنند. دانشمندان ابرانی که ناظر تحولات حیات روستائی در کشور خود هستند و تغییر روحیات و احوال و نحوه زندگی دهقانان را بتأثیر عوامل صنعتی و اقتصادی دنیای جدید حس می‌کنند و مسائل دشواری را که بر اثر بسط شهرهای مهم مرکزی مملکت رخ گشوده‌اند نیک در می‌یابند و وظیفه دارند که با توسل بر روش‌های نو تحقیقات اجتماعی در این عرصه‌ها پژوهش کنند و مشعل‌های پیش برافروزند.

س. راسخ

مآخذ مهم این مقاله

- ۱) مقاله Ecologie humaine در کتاب «جامعه‌شناسی در قرن بیستم» که تحت نظر کورویچ و مور تألیف شده است Moore-Gurwitch (۱۹۴۷)
- ۲) دو مقاله جامعه‌شناسی شهری و روستائی در کتاب: Sociology in The United States of America (۱۹۵۷) H. L. Zetterberg
- ۳) Manuel de sociologie A. Cuvillier (1950)
- ۴) مقاله‌ای به عنوان «جامعه‌شناسی روستائی چیست؟» از L.M.Y Nunez در مجله Civilisations شماره ۱۹۵۶/۲
- ۵) R. Curod (۱۹۵۳) Attitudes collectives et relations humaines
- ۶) Une ville française moyenne: Auxerre en 1950 de ch. Bettelheim et S. Frère